

The Ways of Byzantine Philosophy,
edited by Mikonja Knežević,
Alhambra, California: Sebastian
Press 2015.

doc. dr Nedžib M. Prašević

Filozofski fakultet Univerziteta u Prištini sa privremenim
sedištem u Kosovskoj Mitrovici, Katedra za filozofiju
n.prasevic@gmail.com

Nedavno je iz štampe izašao zbornik radova na engleskom jeziku, ilustrativnog ali i intrigantnog naslova, *Putevi vizantijske filozofije* (*The Ways of Byzantine Philosophy*) kao trideset druga sveska značajne edicije *Contemporary Christian Thought Series* koju je u saradnji sa Filozofskim fakultetom u Kosovskoj Mitrovici objavila Zapadnoamerička eparhija Srpske pravoslavne Crkve. Zbornik je priredio naš priznati i vrsni poznavalac vizantijske filozofije dr Mikonja Knežević kome je pošlo za rukom da na ovom projektu okupi autore iz čak dvanaest zemalja (Srbija, Rusija, Crna Gora, Velika Britanija, Norveška, Grčka, Italija, Slovenija, Bugarska, Nemačka, Argentina i Makedonija). Na 476 strana, uz uvodni tekst urednika, u dvadeset četiri originalna naučna rada, razmatraju se filozofske ideje većine značajnih mislilaca epohe. Kako je to obično slučaj u ovakvim i sličnim zbornicima, interpretativne matrice koje su primenjene nisu uniformne, a dijapazon filozofskih problema kreće se od onih logičkih, antropoloških, ontološko-teoloških pa sve do filozofije ideja i istorije umetnosti. Iako je urednik odustao od namere da eksplicitno, putem poglavlja, razvrsta i grupiše radove, redosled po kome su štampani u potpunosti odgovara hronologiji, s tim što uređivačka intervencija, izražena u poretku radova, krije i određenu podrazumevanu shemu koja, iako netendenciozno, dotiče žive probleme koji su skupčani sa i oko vizantijske filozofije, kao i one koji su razmatrani u patristici, ranoj i poznoj fazi razvoja ove filozofske epohe srednjovekovlja. Tako, na najupornije pitanje čiji intenzitet, čini se, ni danas ne jenjava i oko kojeg je nažalost utrošeno isuviše intelektualne energije, a tiče se toga da li se opravdano može govoriti o vizantijskoj *filozofiji* ili je primerenije zauzeti blažu poziciju i govoriti o filozofiji ili filozofijama u Vizantiji, odgovor daju „Introduction“ (str. v–x) Mikonje Kneževića i tekst Georgija Kaprieva „Philosophy in Byzantium and Byzantine Philosophy“ (str. 1–8).

Iako sažet po formi, spomenuti „Introduction“ urednika zbornika treba tretirati kao integralni prilog, zato što se u njemu, pored podataka koji opisuju i objašnjavaju trenutno stanje u oblasti istraživanja, kao i motive koji su zaslužni za ovakav jedan projekat, posebno potcrtava da je razumevanje vizantijske filozofije, koje je prisutno u radovima, „poliprizmatičnog karaktera“, što zapravo znači da se ona ne razume kao monolitna i u sebe kruto zatvorena, već da više lica ove filozofije opravdavaju raznovrsnost pristupa i predmeta kojima su posvećeni radovi u zborniku. Drugačije, ali ne i u suprotnosti sa istaknutim manirom *Uvoda*, Georgij Kapriev ističe da se mora voditi

računa o terminološkoj razlici između „filozofije u Vizantiji“, pod kojom on misli na skup raznoraznih filozofija prisutnih u vizantijskoj kulturi, i „vizantijske filozofije“, koju određuje u opoziciji prema Zapadnom srednjovekovlju, iznalazeći u *dinamizmu bića*, s jedne strane princip inkluzije, pa tako i ujedno i princip ekskluzije.

Nakon dva uvodna rada, prvi deo, i to radovi 2–11, razmatraju probleme koji su svojstveni patristici i ranoj vizantijskoj filozofiji. Tako, Dušan Krcunović u svom prilogu iz istorije ideja „Hexaemeral Anthropology of St. Gregory of Nyssa: ‘Unarmed Man’ (ἄοπλος ὁ ἄθροπος)“ (str. 9–24) uspostavlja vezu između antropoloških uvida Grigorija Niskog i antropologije Arnolda Gelena i Maksa Šelera, pokazujući da ključni problem filozofske antropologije oivičen u frazi „nedovršenost ljudske prirode“ ima svoju istoriju koja seže do Platona, da bi upravo u filozofiji Grigorija Niskog zadoobili punu artikulaciju, čime njegovi uvidi nisu postali samo jedna etapa u razvoju ideje već i obavezujuća referentna tačka za savremena antropološka istraživanja. Torstejn Teodor Tolefsen u tekstu „St. Gregory the Theologian on Divine Energeia in Trinitarian Generation“ (str. 25–36) razmatra *pojam* energije kod Grigorija Bogoslova u nameri da objasni doktrinu unutrašnje božanske aktivnosti kojom se ono struktuiralo kao trojstvo. Ilarija Rameli u tekstu „Proclus and Christian Neoplatonism: Two Case Studies“ (str. 37–70) ukazuje na tematsku i terminološku sličnost između Prokla i hrišćanskog neoplatonizma, posebno apostrofirajući učenje o apokatastazi ili „sveopštoj vaspostavi“ i učenje o utelovljenju duše, a sve sa namerom da se putem analize nedovoljno istaknutih elemenata u Proklovoj filozofiji unapredi izučavanje vizantijskog platonizma. Ispitivanju hijerarhije bića u patristici, posebno u učenju Grigorija Niskog, kao i razmatranju geneze ideje o participaciji u božanskoj prirodi kroz tri perioda razvoja vizantijske filozofije kao i promeni koja se, pod uticajem Proklovog neoplatonističkog modela, desila u interpretaciji Dionisija Areopagita posvećen je rad Dmitri Birjukova, „Hierarchies of Beings in the Patristic Thought: Gregory of Nyssa and Dionysius the Areopagite“ (str. 71–88). Johan Zahhuber u tekstu iz istorije ideja „Christology after Chalcedon and the Transformation of the Philosophical Tradition. Reflections on a neglected topic“ (str. 89–110) razmatra filozofske implikacije Halkidonskog sabora, ističući da one ne samo da upotpunjuju prazninu u našem razumevanju teološkog i filozofskog razvoja, već i da poseduju potencijal da transformišu naše razumevanje načina na koji je hrišćanska

teologija promenila neke od bazičnih modela grčke filozofske tradicije, čime je, preko uspona hrišćanske teologije, okončan period dominacije antičke metafizike i kapadokijske tradicije filozofskog partikularizma. Dionisiju Areopagiti posvećeni su radovi Hoze Marija Nieve i Filipa Ivanovića. Nieva pokušava, mimo ustaljenih shvaćanja, da pokaže da je, polazeći od ideje *epistrophe*, onako kako je ona određena u IV knjizi Dionisijevog spisa *O božanskim imenima*, moguće zasnovati dionisijevsku antropologiju preobraćenja kako to sugeriše i naslov rada „Anthropology of Conversion in Dionysius the Areopagite“ (str. 111–122), dok Filip Ivanović svoj prilog „Eros as a Divine Name According to Dionysius the Areopagite“ (str. 123–142) posvećuje interpretaciji erosa kao Božijeg imena, pri čemu zaključuje da Dionisijeva erotologija manifestuje način na koji je antička filozofija percipirana i inkorporisana unutar hrišćanskih učenja, a posebno onaj na koji su Platonovi, Plotinovi i Proklovi uvidi o ljubavi postali deo hrišćanske misaone zaostavštine, dok kod Dionisija Areopagite jedan ovako preuzet termin bila doznačen samom Bogu. Vasilije Lurje u izuzetno zanimljivom tekstu „Leontius of Byzantium and His ‘Theory of Graphs’ against John Philoponus“ (str. 143–170) interpretira nedovoljno istraženu teoriju Leontija Vizantskog o partikularnoj prirodi i primećuje da je njegovo određenje numeričke razlike identično onom koje danas susrećemo u teoriji grafova. U radu „The Transformation of Neoplatonic Philosophical Notions of Procession (proodos) and Conversion (epistrophe) in the Thought of St. Maximus the Confessor“ (str. 171–184) Vladimir Cvetković ispituje način na koji je Maksim Ispovednik adaptirao neoplatoničarske pojmove *proodos* i *epistrophe* kako bi artikulirao centralnu temu vlastitog mišljenja – ovaploćenje Boga u ljudskom obličju, dok Gorazd Kocijančič u radu „Mystagogy – Today“ (str. 185–196) ispituje da li se razumevanje *simbola* u vizantijskom mišljenju može okarakterisati kao „hristijanizovani platonizam“ ili je po sredi nešto bitno drugačije u igri, i ističe da sa zarad odgovora na ovo fundamentalno hermeneutičko pitanje treba obratiti Maksimu Ispovedniku i to posebno njegovoj *Mistagogiji*. Uslovno govoreći prvi deo zbornika zatvara rad Uroša T. Todorovića „Transcendental Byzantine Body. Reading Dionysius the Pseudo-Areopagite, Gregory of Nyssa and Plotinus in the Unfolded Marble Panels of Hagia Sophia“ (str. 197–226). U ovom radu, koji se tiče istorije umetnosti i koji je opremljen izuzetnim ilustracijama i fotografijama, autor ispituje vezu između mističkog učenja Dionisija Areopagite, Grigorija Niskog i Plotina i

načina na koji su postavljeni mermerni paneli u Aji Sofiji u Istanbulu.

Srednjem periodu vizantijske filozofije i posebno idejama Jovana Damaskina i Fotija posvećeni su radovi Slobodana Žunjića, Skota Ejblsa i Ivana Hristova. Žunjić u radu „John Damascene’s ‘Dialectic’ as a Bond between Philosophical Tradition and Theology“ (str. 227–270) pristupa detaljnoj analizi Damaskinove *Dijalektike* s namerom da pokaže na koji je način Aristotelova logika upotrebljavana za odbranu hrišćanskog učenja od pogrešnih interpretacija, zaključujući potom da je pojmovna aparatúra antičke filozofije unutar vizantijskog intelektualnog konteksta, znatno ranije nego što je to usledilo na Zapadu, učestvovala u „hristijanizaciji“ Aristotela, dok Skot Ejbls u tekstu „John of Damascus on Genus and Species“ (str. 271–288) takođe razmatra logičke aspekte Damaskinovog učenja, analizirajući posebno njegovo određenje roda i vrste. Rad Ivana Hristova „Neoplatonic Elements in the Writings of Patriarch Photius“ (str. 289–310) za predmet ima analizu, u dobroj meri, paradoksalnog i svakako intrigantnog Fotijevo određenja Boga u duhu hristijanizovanog Aristotela kao *actus purus*-a, koje se pod uticajem neoplatonizma pojavilo u vizantijskom intelektualnom kontekstu mnogo pre nego što identično određenje susrećemo na Zapadu, i to posebno u delima Tome Akvinskog. Poslednji rad, uslovno govoreći *drugog* dela zbornika, rad Smilena Markova koji nosi naslov „Relation’ as Marker of Historicity in Byzantine Philosophy“ (str. 311–324) pokazuje kako je Aristotelova logička kategorija relacije (πρός τι) u delima vizantijskih mislilaca zadobila „istorijsko“ pa tako i antropološko značenje, što je pogodovalo da se i istorija ne shvati kao produkt subjektivnih i spontanih činova volje, već tako da ona predstavlja ostvarenje Božijeg programa.

Sa radom Nikole Ludovikosa „The Neoplatonic Root of Angst and the Theology of the Real. On Being, Existence and Contemplation. Plotinus – Aquinas – Palamas“ (str. 325–340) ulazimo u poslednju trećinu zbornika, u kojoj su mahom svi prilozii posvećeni pitanjima relevantnim za pozni period. Konkretno, Ludovikov ispitujući Plotinove, Tomine i Palamine interpretacije temeljnih ontoloških kategorija (egzistencija, esencija, biće, realnost, Jedno, strepnja...) želi da pokaže, koliko god to delovalo neobično, da kontinuum između dve misaone tradicije, one antičke i one hrišćanske, zapravo boravi u oblasti ontologije, u smislu da hrišćanska ontologija aktualizuje temeljnu težnju antičke filozofije za stabilin i koherentnim Jednim, kome neće biti žrtvovana

individua. Istorijsko-filozofskim opservacijama o mišljenju i pamćenju u vizantijskoj filozofiji trinaestog i četrnaestog veka posvećen je rad Dmitri Makarova „The First Origin, Thinking and Memory in the Byzantine Philosophy of the Late 13th and 14th Centuries: Some Historico-Philosophical Observations“ (str. 341–352). Rad Joanisa Polemisa, „Manuel II Palaiologos between Gregory Palamas and Thomas Aquinas“ (str. 353–360), posvećen je analizi nedovoljno istraženog uticaja ideja Grigorija Palame i Tome Akvinskog na teorijsku poziciju Manojla Paleologa, koja je izložena u *Dijalogu sa muslimanom*. Konstantin Atanasopoulos u radu „Demonstration (ἀπόδειξις) and its Problems for St. Gregory Palamas: Some neglected Aristotelian Aspects of St. Gregory Palamas’ Philosophy and Theology“ (str. 361–374) ispituje Palamin doprinos teoriji dokaza (demonstraciji) koju je utemeljio Aristotel, i, za razliku od prevladajućeg stanovišta, po kome Palama nije razumeo Aristotelovu logiku, analizirajući debatu između Varlaama Kalabrijskog i Grigorija Palame, zaključuje da Palamine opservacije predstavljaju verni prikaz Aristotelovih uvida tako da su i negativni stavovi po tom pitanju Roberta Sinkeviča i Katarine Jerodiakonu neopravdani i neutemeljeni. Tekst pod nazivom „Authority and Tradition. The Case of Dionysius Pseudo-Areopagite in the Writing ‘On Divine Unity and Distinction’ by Gregory Palamas“ (str. 375–390) Mikonja Knežević posvećuje ispitivanju Palaminog odnosa prema autoritetu Dionisija Areopagite i *Corpus Areopagiticum*-a, usredsređujući pažnju na 33 i 34. poglavlje spisa *O Božijem jedinstvu i razlikovanju*, zaključujući odatle da bezuslovno prihvatanje epistemičkog kriterijuma upodobljenog u autoritetu Dionisija Areopagite Palamu dovodi u interpretativne lagume onog trenutka kada treba da odgovori na pitanje: „Zašto oci prvih hrišćanskih vekova ni na jednom mestu u svojim delima poimence ne navode Dionisija Areopagitu?“, čime je, prema Kneževićevom mišljenju, Grigorije Palama propustio šansu da se kritički osvrne na „slučaj Dionisije“ i tako raskrinka kvaziapostolski autoritet ovog i danas nepoznatog pisca. Milan Đorđević u tekstu „Nicholas Cabasilas and His Sacramental Synthesis“ (str. 391–400) pokušava da ukaže na one razloge koji su doprineli da Nikola Kavasila, i pored zanemarljive uloge u razvoju vizantijske filozofije, a koju mu je dodelila recepcija, bude u tolikoj meri pogodna figura čije su ideje mogle da se primene u raznoraznim, a često i u različitim, kontekstima, ističući da se odgovor krije u originalnom razumevanju *sinteze* Nikole Kavasile koja mu je omogućila da u sakramentima vere oiviči kontekst unutar koga svaki

filozofski pojam zadobija vlastitu diskurzivnu funkciju. Panajotis Atanasopoulos u tekstu „Scholarios vs. Pletho on Philosophy vs. Myth“ (str. 401–428) razmatra dobro poznati spor u poznoj vizantijskoj filozofiji oko toga koji je od dvojice antičkih autoriteta kompatibilniji sa hrišćanskom doktrinom i to na primeru debate Sholarija i Plitona, usresređujući posebno pažnju na stavove u vezi mitova i njihovoj saznanjnoj funkciji kao i na ulogu koju je aristotelizam Tome Akvinskog imao za ovu debatu. Ne slučajno, zbornik zatvara rad Jorga Arabazisa, „Byzantine Thinking and Iconicity: Post-structural Optics“ (str. 429–448), u kome se vizantijska ikoničnost razmatra iz poststrukturalističke perspektive, pri čemu termin „vizantijski“ ne referiše samo na određeni istorijski kontekst, već pretpostavlja opštije kulturološke dispozicije, što autoru omogućava da ovaj pojam razmotri unutar književnog i filozofskog područja, u nameri da oiviči interpretativnu mrežu relacija koja danas može ponuditi jedno drugačije čitanje vizantijske baštine.

276

Na kraju valja istaći da radove u ovom zborniku karakteriše prisustvo svih onih parametara koji treba da krasi originalne naučne radove, a što će sve doprineti tome da ovaj zbornik postane neizostavna referenca u daljim istraživanjima. Čak i ukoliko bi se ostalo na ovde ponuđenom letimičnom i fragmentarnom prikazu radova u zborniku *The Ways of Byzantine Philosophy* nedvosmisleno

bismo mogli zaključiti da se radi o ostvarenju od izuzetnog značaja ne samo za našu filozofsku zajednicu, već i za filozofsku zajednicu u međunarodnim okvirima, a posebno zato što se, iako je u poslednjih nekoliko decenija istraživački angažman znatno intenziviran, pa tako imamo sve više radova koji se bave vizantijskom filozofijom, i dalje oseća nedostatak ovakve vrste zbornika u kojima zajedno, autoriteti u oblasti, ali i mlađi istraživači, razmatraju vizantijsku filozofsku zaostavštinu. Ovakav susret je uvek dobrodošao zato što omogućava ne konzerviranje tradicije, već njeno unapređivanje i obogaćivanje, i to pre svega entuzijazmom mlađih teoretičara koji u težnji za osvajanjem vlastite interpretativne pozicije kroz jedno novo čitanje onoga što vizantijska filozofija ima da ponudi, pomalo paradoksalno, razvijaju ono što na prvi pogled deluje monolitno i nepromenljivo. Zbog toga je izuzetno važno doslovno shvatiti navedenu frazu urednika zbornika sa početka ovog prikaza u vezi „poliprizmatičnog“ razumevanja vizantijske filozofije, upravo zato što će promenjena perspektiva uroditi, a to svakako treba očekivati u budućnosti, pojavom novih projekata i drugačijih čitanja zaostavštine. U krajnjoj liniji, i jedini mogući način egzistencije prošlosti je ovaj sadašnji, pa se tako ovde ni ne radi o jednosmernim putevima, već o dvosmernim, od kojih je jedan smer sigurno i onaj koji nas može nanovo uvesti u vizantijsku filozofiju.